

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Antropogeniczne formy terenu - wartości estetyczne, rekreacyjne i poznawcze : na przykładzie Wyżyny Śląskiej

Author: Jolanta Pełka-Gościniak

Citation style: Pełka-Gościniak Jolanta. (2011). Antropogeniczne formy terenu - wartości estetyczne, rekreacyjne i poznawcze : na przykładzie Wyżyny Śląskiej. "Acta Geographica Silesiana" ([T.] 9 (2011), s. 37-41).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

Jolanta Pełka-Gościniak

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec

ANTROPOGENICZNE FORMY TERENU – WARTOŚCI ESTETYCZNE, REKREACYJNE I POZNAWCZE (NA PRZYKŁADZIE WYŻYNY ŚLĄSKIEJ)

Пелка-Госыциняк Й. **Техногенные формы рельефа – эстетические, рекреационные и познавательные ценности (на примере Силезской возвышенности)**. Цель статьи – посмотреть на техногенные формы рельефа Силезской возвышенности (рис. 1) как на ценность. Данные формы выступают основным морфологическим акцентом и во многих случаях положительно воспринимаются и одобряются местным населением. Обращено внимание на их эстетическое, экологическое, рекреационное, познавательное, поучительное значение.

Pełka-Gościniak J. **Anthropogenic landforms – aesthetic, recreation and cognitive values (a case study of the Silesian Upland)**. The aim of this presentation is to look at anthropogenic landforms located in the Silesian Upland as the worth. These forms, making the essential morphological accent, in many cases are positively perceived and accepted by local population. The author paid the attention to their aesthetic, ecological, recreational, cognitive and educational significance.

Słowa kluczowe: antropogeniczne formy terenu, wartości, Wyżyna Śląska

Zarys treści

Celem opracowania jest spojrzenie na antropogeniczne formy terenu na Wyżynie Śląskiej (rys. 1) jako wartość. Formy te, stanowiąc zasadniczy akcent morfologiczny, w wielu przypadkach są pozytywnie postrzegane i akceptowane przez lokalną społeczność. Zwrócono uwagę na ich znaczenie estetyczne, ekologiczne, rekreacyjne, poznawcze i dydaktyczne (fot. 1–6).

WPROWADZENIE

Zrównoważony rozwój Ziemi wymaga harmonijnego współdziałania między podstawowymi potrzebami społeczeństwa a środowiskiem przyrodniczym (Ustawa..., 2001). Jest to trudne do osiągnięcia na obszarach uprzemysłowionych, gdzie występuje intensywna degradacja terenu i szerokie rozprzestrzenienie antropogenicznych form terenu. Obecność dużej liczby obiektów przemysłowych, zwałowisk i wyrobisk ma określone konsekwencje społeczne. Wśród mieszkańców najbardziej zdegradowanych terenów obserwuje się bowiem osłabienie kondycji fizycznej oraz psychicznej (MODRZEJEWSKI, 1987, MAGDA-ŻABIŃSKA, 2009). Cechy estetyczno-widokowe krajobrazu, choć należą do wartości niewymiernych, są ważnym czynnikiem oddziałującym na psychikę człowieka (ŻMUDA, 1981). Dlatego ważne jest, by na obszarach du-

żych skupisk ludności w dużych obszarach przemysłowych tworzyć obszary rekreacyjne (DULIAS, PEŁKA-GOŚCINIAK, 2010). Wiele z nich jest planowanych i realizowanych w obrębie istniejących antropogenicznych formach terenu.

Celem opracowania jest spojrzenie na antropogeniczne formy terenu na Wyżynie Śląskiej (rys. 1) jako wartość. Formy te, stanowiąc zasadniczy akcent morfologiczny, w wielu przypadkach są pozytywnie postrzegane i akceptowane przez lokalną społeczność. Zwrócono uwagę na ich znaczenie estetyczne, ekologiczne, rekreacyjne, poznawcze i dydaktyczne (fot. 1–6).

OBSZAR BADAŃ

Obszar badań obejmuje centralną, najsilniej uprzemysłowaną i zurbanizowaną część Wyżyny Śląskiej, ukształtowaną pod wpływem eksploatacji i przeróbki wielu surowców naturalnych – węgla kamiennego, rud cynku i ołowiu, złóż dolomitu i piasku podsadzowego. Cechuje się występowaniem dużej liczby obiektów przemysłowych oraz znacznym stopniem przeobrażenia środowiska naturalnego (rys. 1).

Rys. 1. Lokalizacja obszaru badań
Fig. 1. Location of study area

METODY BADAŃ

Badania obejmowały analizę map topograficznych z różnych przekrojów czasowych. Dokonano również przeglądu literatury i innych niepublikowanych materiałów źródłowych. W celu pełniejszego zobrazowania zagadnienia praca została wzbogacona o badania w terenie, które polegały na obserwacji efektów rekultywacji oraz wykonaniu kartowania geomorfologicznego. Sporządzono również dokumentację fotograficzną.

WALORY ESTETYCZNE, REKREACYJNE I POZNAWCZE ANTROPOGENICZNYCH FORM TERENU

Walory estetyczne

Według J. APPLETONA (1996) satysfakcja estetyczna doznana w wyniku kontemplacji krajobrazu, pochodzi ze spontanicznego postrzegania cech krajobrazu, jego kształtu, koloru, układu przestrzennego i innych widocznych atrybutów, działających jako bodźce i wskazujących, czy warunki środowiska są korzystne lub niekorzystne do przeżycia (GOLD, 1980). Dlatego ważne jest, by na obszarach silnie zurbanizowanych i uprzemysłowionych, gdzie panuje ciasnota urbanizacyjna, nadmierny hałas oraz duża liczba obiektów przemysłowych oraz form antropogenicznych, kształtować obszary rekreacyjne, często w obrębie istniejących antropogenicznych form terenu.

W początkowym okresie antropogeniczne formy terenu na Wyżynie Śląskiej nie cieszyły się popularnością wśród miejscowej ludności, która traktowała je jako nowe i obce elementy rzeźby, a okoliczne tereny upodabiała do „oskalkowanej ziemi” lub krajobrazu księżycowego (por. LEŃKOWA, 1988; BANICKA, HRYMAK, 2002, GYENIZSE *et al.*, 2007). Jednak

z biegiem czasu, wraz z postępem procesów naturalnej sukcesji i rekultywacji, ludzie zaczęli odnajdywać w nich miejsca do spacerów czy uprawiania joggingu. Zaczęto również zauważać ich walory estetyczne oraz ekologiczne, traktując je jako dodatkowe tereny zielone na obszarach miejskich (PELKA-GOŚCINIAK, 2007).

Rekultywacja obszarów poprzemysłowych z jednej strony rekompensuje niekorzystne zmiany spowodowane działalnością człowieka, a z drugiej strony w wielu przypadkach jest początkiem nowego, często bardziej atrakcyjnego sposobu zagospodarowania terenu (por. NITA, MYGA-PIĄTEK, 2005; GAWOR, GAWOR, 2006; CHMIELEWSKA, 2010; KASZTELEWICZ, 2010,)

Najczęstszym sposobem rekultywacji na Wyżynie Śląskiej jest zalesienie, chociaż wymaga ono stałej opieki i fachowego nadzoru. Jest ono relatywnie tanie i w większości przypadków przynosi pozytywne rezultaty. Powoduje wzrost powierzchni terenów zielonych, co ma duże znaczenie dla poprawy warunków sanitarnych i estetycznych regionu przemysłowego (PELKA-GOŚCINIAK, 2006) (fot. 1).

Również rekultywacja w kierunku wodnym „poprawia” krajobraz (fot. 2). W okresie letnim zbiorniki stają się miejscem „wytchnienia” dla mieszkańców miast i okolicznych miejscowości. Nie tylko korzystnie wpływają na percepcję krajobrazu, ale są również miejscem dla poszukujących ucieczki od rozgrzanych miejskich budynków (KASZTELEWICZ, 2010).

Fot. 1. Piaskownia w Bukownie – rekultywacja w kierunku leśnym – walory estetyczne, rekreacyjne i poznawcze (fot. J. Pelka-Gościniak, 2010)

Photo 1. Sandpit at Bukowno – forest reclamation – aesthetic, recreational and cognitive values (phot. by J. Pelka-Gościniak, 2010)

Walory rekreacyjne

Walory rekreacyjne dotyczą zwłaszcza form wklęsłych, głównie piaskowni zrehabilitowanych w kierunku wodnym (por. DULIAS, 2010). Przykładami takich obiektów są zbiorniki w Nakle-Chechle koło Tarnowskich Gór, w Dąbrowie Górniczej (Pogoria III, Kuźnica Warzężyńska) oraz zalew Sosina w zachodniej części pia-

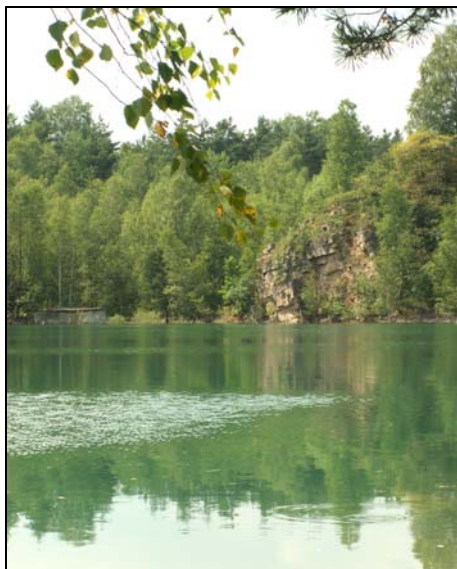

Fot. 2. Zbiornik Pogoria II – użytek ekologiczny – walory estetyczne i ekologiczne (fot. J. Pełka-Gościniak, 2006)
Photo 2. Pogoria II water reservoir – ecological land – aesthetic and ecological values (phot. by J. Pełka-Gościniak, 2006)

Fot. 3. Zbiornik Kuźnica Warężyńska – walory rekreacyjne (fot. J. Pełka-Gościniak, 2010)
Photo 3. Kuźnica Warężyńska water reservoir – recreational values (phot. by J. Pełka-Gościniak, 2010)

Fot. 4. Kamieniołom dolomitu „Gródek” w Jaworznie – centrum dla pletwonurków – walory rekreacyjne i poznawcze (fot. J. Pełka-Gościniak, 2010)
Photo 4. Quarry „Gródek” in Jaworzno – center for divers – recreational and cognitive values (phot. by J. Pełka-Gościniak, 2010)

skowni Szczakowa. Na ich brzegach funkcjonują piaszczyste plaże, a przy brzegach – wyznaczone miejsca do kąpieli (fot. 3). Jednym z ciekawszych miejsc dla wypoczynku jest baza nurkowa „Orka”, która powstała na terenie byłego kamieniołomu dolomitu „Gródek” w Jaworznie (fot. 4).

Do rekreacji służą również tereny piaskowni czy zwałowisk zrehabilitowane w kierunku leśnym. I tak np. w Bieruniu specjalnie dla celów wypoczynkowych i rekreacyjnych ukształtowano zwałowiska skały płonnej w postaci różnej wysokości kopców, które mają pełnić rolę punktów widokowych (SZCZYPEK, 2003; PEŁKA-GOŚCINIAK, 2007) (fot.5).

Fot. 5. Zwałowisko skały płonnej w Bieruniu – walory rekreacyjne (fot. J. Pełka-Gościniak, 2006)
Photo 5. Spoil tip in Bieruń – recreational values (phot. by J. Pełka-Gościniak, 2006)

Wartości poznawcze

Wiele wklęsłych form antropogenicznych na Wyżynie Śląskiej ma walory poznawcze i dydaktyczne. Na niezalesionych i niezadarnionych ścianach kamieniołomów (np. w Mikołowie, Jaworznie czy Bytomiu) widać zapis historii geologicznej danego terenu i dowód na istnienie procesów sedymentacyjnych (fot. 4). Istotną jest tu również obecność skamieniałości oraz – jak np. w przypadku piaskowni – występowanie gleb kopalnych. W wielu przypadkach na ścianach kamieniołomów można również zauważyć procesy i formy krasowe (RACKI, BARDZIŃSKI, ZIELIŃSKI, 1999, FIJAŁKOWSKA, SZCZYPEK, WACH, 2010).

Na zboczach wyrobisk, a także na stokach wypukłych zwałowisk z biegiem czasu zachodzą różne procesy denudacyjne. Procesy niszczące czasem tworzą takie zespoły form, które można uznać za miniaturowe odzwierciedlenie wielkich form funkcjonujących w innych warunkach klimatycznych, w tym pustynnych (SZCZYPEK, SNYTKO, 1998). Obserwowanie przebiegu takich procesów, jak również ich efektów morfologicznych jest bardzo ważne z punktu widzenia dydaktyki (SZCZYPEK, Wika, 1985). I tak na przykład dna i zbocza piaskowni są miejscem rozwoju procesów eolicznych. W Bukowni we wschodniej części Wyżyny Śląskiej jeszcze kilka lat temu można było obserwować powstawanie drobnych akumulacyjnych i defla-

cyjnych form rzeźby, a także rozwój unikatowej wydmy krawędziowej (SZCZYPEK, WACH, 1991, 1993 a, b). Obecnie jedynie w niewielkiej, południowej części piaskowni między Biskupim Borem a Podlesiem można zauważyć procesy eoliczne (fot. 6), natomiast na większości terenu widać spektakularne efekty celowych procesów naprawczych – rekultywacyjnych czy też naturalnej sukcesji (fot. 1). Można zatem powiedzieć, że piaskownie to naturalne, świetnie wyposażone laboratoria terenowe (SZCZYPEK, SNYTKO, 1998; PEŁKA-GOŚCINIĄK, 2007). Do wartości poznawczych i ekologicznych należy również rozwój roślinności, będącej efektem naturalnej sukcesji (FIJAŁKOWSKA, SZCZYPEK, WACH, 2010).

Fot. 6. Piaskownia Jaworzno-Szczakowa – aktywne pole eksploatacji piasku podsadzkowego. Na zboczach widoczne efekty naturalnych procesów morfogenetycznych (fot. J. Pełka-Gościniak, 2010).
Photo 6. Sandpit Jaworzno-Szczakowa – active field of exploitation of stowing sand. At slopes are visible effects of natural morphogenetic processes – cognitive values (phot. by J. Pełka-Gościniak, 2010)

UWAGI KOŃCOWE

Na przykładzie Wyżyny Śląskiej można wykazać, że antropogeniczne formy terenu nie są złem koniecznym, ponieważ odpowiednio zrekultywowane i zagospodarowane mogą stać się wartościowymi obiektami. W porównaniu z okresami przemysłowymi Wyżyna Śląska z jej „zmieniającym się” reliefem antropogenicznym wydaje się być bardziej malownicza z punktu widzenia estetyki i nie powinna być odbierana jedynie w kategoriach degradacji ekologicznej. Chociaż sztuczne formy terenu nadal są widoczne w krajobrazie tego regionu, wydaje się, że ludzie coraz częściej zauważają pozytywne aspekty tych form. Rekultywacja obszarów poprzemysłowych z jednej strony rekompensuje niekorzystne zmiany powodowane działalnością człowieka, a z drugiej jest początkiem nowego, często bardziej atrakcyjnego sposobu zagospodarowania terenu. Efektem naturalnej regeneracji roślinności oraz prawidłowo zaplanowanej i wykonanej rekultywacji są tereny o dużych walorach estetycznych i ekologicznych, będące jednocześnie nową przestrzenią dla rekreacji.

Jednak najbardziej istotną wartością form antropogenicznych jest ich znaczenie poznawcze i dydaktyczne. W wielu przypadkach stanowią one pozytywny przykład zagospodarowywania terenów przekształconych przez człowieka. Są również miejscem do obserwacji współczesnych procesów morfogenetycznych.

LITERATURA

- Appleton J., 1996: *The Experience of Landscape*. John Wiley & Sons, London, 296 s. (Rev Sub edition).
- Banicka E., Hrymak G., 2002: Hałda Będzin-Grodziec jako element krajobrazu w świadomości mieszkańców. W: Rzętała M., Szczypek T. (red.): *Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko*, SKNG UŚ, WNoZ UŚ, 3: 9-16.
- Chmielewska M., 2010: Park krajobrazowy Hoheward w Zagłębiu Ruhry – przykład rewitalizacji hałdy pogórnictwej. W: *Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*. UŚ, WBiOŚ, WNoZ, Katowice-Sosnowiec, 42: 14-18.
- Dulias R., 2010: Landscape planning in areas of sand extraction in the Silesian Upland (Poland), *Landscape and Urban Planning*, 95: 91-104.
- Dulias R., Pełka-Gościniak J., 2010: Krajobrazy multisensoryczne na peryferiach Górnośląskiego Związku Metropolitalnego. W: Ratajczak-Szczerba M. (red.): *Człowiek i środowisko. Studium interdyscyplinarne*, Seria: *Studia i Prace z Geografii i Geologii*, 19. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 79-89.
- Dwucet K., Wach J., 2000: Influence of land reclamation on natural and landscape attractiveness of the areas transformed by human impact in the Silesian Province. In: Lóki J., Szabó J. (eds.): *Anthropogenic aspects of landscape transformations*. University of Debrecen, 1: 17-23.
- Fijałkowska D., Szczypek T., Wach J., 2010: Znaczenie poznawcze i propozycje ochrony kamieniołomu Sadowa Góra w Jaworznie Szczakowej (Wyżyna Śląska). W: Ratajczak-Szczerba M. (red.): *Człowiek i środowisko. Studium interdyscyplinarne*, Seria: *Studia i Prace z Geografii i Geologii*, 19. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 91-98.
- Gawor J., Gawor Ł., 2006: Zwałowiska pogórnictwej jako interesujący element krajobrazu kulturowego Zagłębia Ruhry. W: Machowski R., Ruman M. (red.): *Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko*, SKNG UŚ, WNoZ UŚ, 7: 17-22.
- Gold J. R., 1980: *An introduction to behavioural geography*. Oxford University Press: 290 s.
- Gylenizse P., Nagyvárad I., Pirkhoffer E., Ronczyk L., 2007: Aesthetic assessment of a Man-made landscape: the Pécs Urban area, Hungary. *Geografia Fisica e Dinamica Quaternaria*, 30, 2: 175-178.
- Kasztelewicz Z., 2010: Poprawianie krajobrazu: rekultywacja terenów pogórnictwej w polskich kopalniach odkrywkowych, cz. I. Surowce i Maszyny Budowlane, 6: 24-27.
- Leńkowska A., 1988: *Oskalpowana ziemia*. Wyd. Śląsk: 217 s.
- Magda-Żabińska K., 2009: Wybrane problemy społeczne Górnośląskiego Związku Metropolitalnego. W: Dulias R., Hibszer A. (red.): *Górnośląski Związek Metropolitalny. Zarys geograficzny*. PTG Oddział Katowicki, Sosnowiec: 171-179.

- Modrzejewski P., 1987: Zanieczyszczenie środowiska geograficznego a poziom ochrony zdrowia w regionie górnośląskim. W: Problemy geograficzne górnośląsko-ostrowskiego regionu przemysłowego. Materiały sympozjum polsko-czechosłowackiego. IDN, UŚ WNoZ Katowice-Sosnowiec: 72–77.
- Nita J., Myga-Piątek U., 2005: Poszukiwanie możliwości zagospodarowania obszarów poeksploatacyjnych w celu zachowania ich walorów geologicznych i krajobrazowych. Technika poszukiwań geologicznych. Geosynoptyka i Geotermia, 44, 3: 53–69.
- Pełka-Gościniak, J. 2006. Restoring nature in mining areas of the Silesian Upland (Poland). *Earth Surface Processes and Landforms*, 31, 13: 1685–1691.
- Pełka-Gościniak J., 2007: Aesthetic and utility values of anthropogenic landforms: A case study of the Silesian Upland, Poland. *Geografia Fisica e Dinamica Quaternaria*, 30, 2: 225–228.
- Racki G., Bardziński W., Zieliński T., 1999: Z kamiennej księgi pradziejów Górnego Śląska. Przewodnik geologiczny. UŚ, Katowice: 168 s.
- Szczypek T., 2003: Anthropogenic management of land relief (on the example of Silesian Upland – south Poland). In: Mentlík P. (ed.): *Príspevky z mezinárodného seminára Geomorfologie'03: Stav geomorfologických výzkumů v roce 2003*. Západočeská univerzita v Plzni, Katedra geografie, Česká asociace geomorfologů, Plzeň: 59–64.
- Szczypek T., Snytko W. A., 1998: Morfologiczny model „rzeźby pustynnej” na obszarze przekształconym antropogenicznie. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 48 s.
- Szczypek T., Wach J., 1991: Rozwój współczesnej wydmy w warunkach silnej antropopresji. UŚ, Katowice: 79 s.
- Szczypek T., Wach J., 1993a: Antropogenicznie wymuszone procesy i formy eoliczne na Wyżynie Śląskiej. SGP Poznań: 103 s.
- Szczypek T., Wach J., 1993b: Antropogeniczna wydma krańdziowa w Bukownie na Wyżynie Śląskiej w latach 1989–1993. UŚ, Katowice: 52 s.
- Szczypek T., Wika S., 1985: Piaskownia w Bukownie – interesujący obiekt dydaktyczny. *Wszechświat*, 9: 194–198.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska. Dz. U. 2001, Nr 62, poz. 627 wraz z późniejszymi zmianami.
- Żmuda S., 1981: Kształtowanie się środowiska przyrodniczego a rozwój gospodarczy aglomeracji katowickiej. *Geographia, Studia et dissertationes*, 4. UŚ, Katowice: 33–57.